

Kazimierz Dąbrowski

Wyższe Seminarium Duchowne w Łodzi w latach 1945–1991

Łódzkie Studia Teologiczne 1, 35-42

1992

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. KAZIMIERZ DĄBROWSKI

WYŻSZE SEMINARIUM DUCHOWNE W ŁODZI W LATACH 1945–1991

1. SYTUACJA POLITYCZNO-KOŚCIELNA PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

II wojna światowa w olbrzymim stopniu przyczyniła się do zdewastowania życia religijnego w diecezji łódzkiej. Uniemożliwiona została na kilka lat działalność Kurii Biskupiej i Seminarium Duchownego, a jego alumnów rozproszono. Jedna trzecia duchowieństwa diecezji łódzkiej zginęła w obozach koncentracyjnych. Niemalże wszystkie kościoły położone w tzw. „Kraju Warty” zostały przez hitlerowców obrabowane i zamienione na magazyny. Natomiast, po zakończeniu II wojny światowej, program rządowy zmierzał do laicyzacji życia i do zwalczania wpływów Kościoła, czego dowodem mogą być ustawy o świeckich programach nauczania w szkołach podstawowych i średnich, czy też okólnik ministra oświaty o nauczaniu religii w szkołach na podstawie zgody rodziców (1945–1946).

W okresie rządów komunistycznych, zwłaszcza zaś w „epoce Gomułki”, zastosowano w Polsce liczne działania mające charakter represyjny w stosunku do seminariów duchownych. Spotkały one również łódzkie Seminarium Duchowne, a wyrażały się w takich posunięciach władz, jak np. powoływaniu alumnów do służby wojskowej, konfiskacie „zakazanych” dzieł w bibliotece seminaryjnej, likwidacji pewnych struktur funkcjonujących w uczelni (np. „Bratnia Pomoc”, „Sodaliczka Mariańska”), przeprowadzaniu „wizytacji” wykładów, stosowaniu niedopuszczalnej presji wobec alumnów ze strony Służby Bezpieczeństwa itp.¹

Zaistniała po II wojnie światowej sytuacja w kraju spowodowana zniszczeniami wojennymi, jak i przeobrażeniami politycznymi, zwiększyła trudności w działaniu łódzkiego Seminarium. Budynek seminaryjny przy ul. św. Stanisława 14 został zajęty przez szkołę oficerską MO. Zgromadzone przed wojną zbiory biblioteki seminaryjnej, liczące 30 tys. tomów, zostały zniszczone przez hitlerowców w listopadzie 1939 r.

Mimo tych trudności Wyższe Seminarium Duchowne w Łodzi 1 września 1945 r. rozpoczęło swą działalność. Liczyło ono początkowo 6 alumnów i

---

¹ Alumni seminariów duchownych w Polsce byli praktycznie studentami drugiej kategorii, pozbawiono ich bowiem tych praw, które przysługiwały słuchaczom szkół państwowych. Kto wstępował do Seminarium Duchownego automatycznie pozbawiony był np. zniżki na koleje czy tramwaje, a nawet tracił prawo do tzw. dodatku rodzinnego, który przysługiwał ojcu (względnie matce).

3 profesorów i mieściło się w lokalu diecezjalnym przy ul. ks. Skorupki 5. W następnym roku liczba kleryków znacznie wzrosła (w marcu 1946 r. przyjęto kolejnych kandydatów), dlatego ordynariusz łódzki biskup Włodzimierz Jasiński przeznaczył na ten cel dom kapitulny przy ul. ks. Skorupki 1a. Ze względu na ciężkie warunki materialne, z jakimi borykało się Seminarium, ordynariusz łódzki zarządził zbiórkę ofiar pieniężnych w parafiach na utrzymanie uczelni. Prowadzenia kuchni seminaryjnej podjęły się siostry służebniczki starowiejskie.

Zajęty przez MO budynek seminaryjny przy ul. św. Stanisława 14 udało się odzyskać dzięki staraniom biskupa Michała Klepacza 23 grudnia 1947 r. Przekazanie gmachu uczczono uroczystą akademią 2 lutego 1948 r. Po odzyskaniu gmachu, a w nim kaplicy zostały wznowione w łódzkim Seminarium adoracje kapłańskie, co było nawiązaniem do okresu międzywojennego.

1 września 1947 r. zostało otwarte Niższe Seminarium Duchowne, grupujące młodzież licealną. Uczniowie zamieszkiwali w pomieszczeniach seminaryjnych, uczęszczając zarazem do gimnazjów łódzkich (istniało ono do czerwca 1957 r.). Pierwszym dyrektorem był ks. Kazimierz Bałczewski, a drugim ks. Stanisław Pniewski. Przez pewien czas Niższe Seminarium miało swoją siedzibę w Arturówku.

2. ZARZĄD SEMINARIUM. GRONO PROFESORSKIE

Początkowo Seminarium Duchowne w Łodzi kierowało się statutem i regulaminem, które zostały ogłoszone przez biskupa Jasińskiego w 1938 r. Później w latach siedemdziesiątych, zmiany regulaminu dokonał biskup Józef Rozwadowski, dostosowując działalność uczelni do wskazań Soboru Watykańskiego II.

Seminarium łódzkie cieszyło się zawsze wielką troską i żywym zainteresowaniem poszczególnych biskupów rządców diecezji:

- biskupa W. Jasińskiego (1945–1946),
- biskupa M. Klepacza (1946–1967),
- biskupa J. Kulika (1967–1968),
- biskupa J. Rozwadowskiego (1968–1986),
- biskupa W. Ziółka (od 1986).

Funkcję rektorów łódzkiego Seminarium w latach 1945–1991 pełnili:

- biskup Włodzimierz Jasiński (1 września 1945–19 lutego 1947),
- ks. Antoni Woroniecki (19 lutego 1947–6 sierpnia 1976),
- ks. Kazimierz Gabryel (6 sierpnia 1976–6 sierpnia 1979),
- ks. Eugeniusz Szewc (1 sierpnia 1979–8 października 1981),
- ks. Stanisław Grad (8 października 1981–16 sierpnia 1988),
- biskup Adam Lepa (od 18 sierpnia 1988).

Wicerektorami byli:

- ks. Antoni Woroniecki (1945–1947),
- ks. Zygmunt Skowroński (1947–1984),

- ks. Kazimierz Bałczewski (1959–1964),
- ks. Lech Stachowiak (1968–1969),
- ks. Kazimierz Gabryel (1969–1976),
- ks. Karol Szumacher (1976–1979),
- ks. Kazimierz Gawroński (1984–1986),
- ks. Marian Kołodziejczak (1986–1990),
- ks. Ireneusz Pękalski (od 1987).

Obowiązki ojców duchownych sprawowali:

- ks. Kazimierz Bałczewski (1945–1947),
- ks. Jan Fondaliński (1947–1951),
- ks. Julian Dratwa (1951–1958),
- ks. Zbigniew Żaboklicki (1958–1961),
- ks. Julian Rykała SDB (1961–1965),
- ks. Józef Naruszewicz (1965–1969),
- ks. Jerzy Świątek (1969–1982),
- ks. Marian Wiewiórowski (1982–1986),
- ks. Marian Bańbuła CM (1986–1988),
- ks. Jerzy Świątek (od 1988),
- ks. Aleksander Janeczek SDB (od 1990).

Prefektami seminaryjnymi byli²:

- ks. Stefan Michalak (1952–1956),
- ks. Kazimierz Bałczewski (1956–1958),
- ks. Lech Stachowiak (1958–1968),
- ks. Karol Szumacher (1968–1976),
- ks. Andrzej Świątczak (1976–1979),
- ks. Wiesław Dura (1979–1981),
- ks. Jan Kuruc (1981–1982),
- ks. Kazimierz Gawroński (1981–1984),
- ks. Marian Kołodziejczak (1982–1986),
- ks. Paweł Zieliński (1984–1988),
- ks. Sławomir Szczyrba (od 1988),
- ks. Andrzej Perzyński (od 1990).

Na stanowisku prokuratorów seminaryjnych pracowali:

- ks. Edmund Bielicki (1945–1958),
- ks. Józef Płoszaj (1952–1982),
- ks. Józef Fiutkowski (1958–1959),
- ks. Wiktor Dudziński (1960–1966),
- ks. Jan Kuruc (od 1981),
- ks. Ryszard Twardowski (1982–1986),
- ks. Józef Janiec (1986–1988),

---

² W wykazie nie uwzględniono prefektów niższego seminarium; byli nimi: ks. Pniewski i ks. K. Barczewski.

- ks. Henryk Kowaliński (od 1986),
- ks. Zdzisław Banul (od 1990).

W latach 1950–1991 grono profesorskie Seminarium Duchownego liczyło od 15 do 30 kapłanów i kilka osób świeckich, które prowadziły głównie lektoraty lub przedmioty pomocnicze, takie jak: medycyna pastoralna, fonetyka. Od chwili powołania filii ATK w Łodzi, niektórzy profesorowie WSD są jednocześnie wykładowcami również tej uczelni. O wysokim poziomie kształcenia w łódzkim Seminarium może świadczyć i to, że niektórzy profesorowie WSD byli jednocześnie wykładowcami ATK czy KUL (biskup Bohdan Bejze, ks. Henryk Rybus, ks. Tadeusz Sikorski, ks. Lech Stachowiak, ks. Szczepan Ślaga).

Od 1970 r. profesorowie WSD w Łodzi spotykali się co miesiąc w domu biskupa ordynariusza na tzw. „wieczorach naukowych”, których celem była wspólna dyskusja wokół problemów filozoficznych i teologicznych. Ponadto pod koniec roku seminaryjnego odbywał się dzień skupienia księży profesorów. Dni skupienia odbywały się najczęściej w Łagiewnikach w klasztorze ojców franciszkanów, a obecnie przeważnie w gmachu łódzkiego Seminarium.

3. GŁÓWNE RYSY FORMACJI INTELEKTUALNEJ I DUCHOWEJ ALUMNÓW

Sobór Watykański II w swoich uchwałach położył nacisk na formację alumnów seminarium (Por. Dekret o formacji kapłańskiej). Biskup Michał Klepacz, ordynariusz łódzki, był m.in. członkiem Komisji Soborowej do Spraw Seminarium, Studiów i Szkół Katolickich. Jako uczestnik sesji soborowych po przyjeździe z Rzymu dzielił się soborowymi przeżyciami podczas zorganizowanych z tej okazji posiedzeń. Oprócz Biskupa Ordynariusza atmosferę soborową przybliżali księża profesorowie Seminarium, którzy studiowali w Rzymie w czasie obrad; szczególnie jednak przybliżył ją biskup Bohdan Bejze, który wydał 50 pozycji książkowych dotyczących Soboru, m.in. serię *W nurcie zagadnień posoborowych*. O realizację uchwał soborowych zabiegał także biskup Jan Kulik; w czasie kiedy był wikariuszem kapitulnym odznaczył się zarówno olbrzymią troską o sprawy gospodarcze Seminarium, jak i o wcielanie uchwał soborowych w formacji kandydatów do kapłaństwa.

Liczbę alumnów w łódzkim Seminarium może zobrazować następująca statystyka:

- 1946/47 – 6 alumnów
- 1956/57 – 108 alumnów
- 1966/67 – 65 alumnów
- 1976/77 – 75 alumnów
- 1986/87 – 135 alumnów

Ze względu na zmniejszenie się liczby kapłanów w wyniku II wojny światowej, w latach 1945–1956 studia seminaryjne trwały 5 lat. Od 1957 r. zostały przedłużone do 6 lat. Ze względu na olbrzymie zapotrzebowanie na kapłanów w die-

cezji łódzkiej, biskup Józef Rozwadowski zdecydował się na skrócenie VI roku studiów i święcenia kapłańskie w semestrze zimowym (w latach 1982–1986).

Biskup Rozwadowski w trosce o wzrost powołań kapłańskich w diecezji łódzkiej zarządził, by obchodzone oprócz wielkanocnego tygodnia modlitw o powołania (mającego charakter ogólnokościelny), także Diecezjalny Tydzień Powołań. W organizowanie Diecezjalnego Tygodnia Powołań, obchodzonego najczęściej w drugiej połowie listopada, zaangażowani byli alumni seminarium, którzy przeprowadzali katechezy powołaniowe w wielu parafiach diecezji łódzkiej, a ponadto młodzież męska spotykała się z alumunami w gmachu seminaryjnym. Spotkania uzupełniał program słowno-muzyczny, nabożeństwo oraz rozmowy indywidualne z klerykami.

Dodać należy, że 8 grudnia 1977 r. utworzono Diecezjalny Ośrodek Powołań, którego centrala znajduje się w łódzkim Seminarium.

Od 1947 r. istniała w Seminarium „Bratnia Pomoc Alumnow”. Jej działalność została zawieszona w latach 1953–1957 w następstwie zarządzenia władz PRL. Miała ona następujące agendy: kulturalno-rozrywkową, wydawniczą, fotograficzną, artystyczno-dekoratorską.

Ważną rolę w kształtowaniu życia duchowego alumnow Seminarium odegrała Sodalicia Mariańska powołana już przed II wojną światową. Kierowała się ona statutem, który w 1936 r. ogłosił biskup Jasiński. Podobnie jak Bratnia Pomoc Alumnow, również inne organizacje religijne musiały zawiesić swoją działalność w latach 1953–1957.

Już w 1938 r. biskup Jasiński wydał regulamin, w którym zalecał alumnom uczestnictwo w seminariach naukowych. Do przepisów tych stosowano się w pracy dydaktycznej uczelni również po II wojnie światowej. W czasie 5-letniego toku studiów alumni kursów III–V byli obowiązani uczestniczyć w jednym seminarium naukowym (apologetyczno-dogmatycznym, filozoficznym, teologii moralnej) lub należeć do Koła Homiletycznego, natomiast w 6-letnim toku studiów na seminaRIA naukowe mieli uczęszczać alumni kursów III–V. Były to następujące seminaria: apologetyczne, biblijne, teologii dogmatycznej, teologii moralnej, liturgiczne, historii Kościoła, filozoficzne, psychologiczne, nauk społecznych, teologii pastoralnej i prawa kanonicznego.

We wrześniu 1957 r. przedłużono studia seminaryjne do 6 lat. Powiększono wtedy zajęcia o następujące przedmioty: historia kultury religijnej, język francuski, język grecki i język hebrajski. Biskup Michał Klepacz, ordynariusz łódzki, posyłał utalentowanych alumnow na studia zagraniczne, np. Władysława Ziółka (obecnego arcybiskupa łódzkiego), Bogdana Dziwosza (obecnego profesora WSD), Lecha Stachowiaka (profesora KUL-u i WSD). Od 1976 r. absolwent seminarium łódzkiego mógł uzyskać stopień magistra teologii na KUL-u. Natomiast od 1 października 1988 r., kiedy to utworzono Punkt Konsultacyjny ATK w Łodzi, każdy alumn po ukończeniu studiów seminaryjnych otrzymuje stopień magistra teologii.

W trosce o odpowiednie przygotowanie alumnów do pracy kapłańskiej, biskup Rozwadowski wprowadził pod koniec lat sześćdziesiątych w łódzkim Seminarium 5-tygodniową praktykę duszpasterską alumnów VI roku. Po kilku latach nastąpiło poszerzenie praktyk duszpasterskich do 2 miesięcy. Wprowadzono także rozmowy indywidualne biskupa z wszystkimi alumnami Seminarium.

W Seminarium działały również różne koła zainteresowań: maryjne, misyjne, trzeźwościowe, ekumeniczne. Na początku lat osiemdziesiątych powstał teatr klerycki.

Klerycy brali udział w przygotowaniu Tygodni Kultury Chrześcijańskiej, które rozpoczęto organizować w diecezji łódzkiej od 1979 r. (w początkowej fazie Tygodnie Kultury odbywały się w auli Seminarium).

Organizowano także w auli Seminarium okolicznościowe akademie: maryjną (związaną z uroczystością Niepokalanego Poczęcia NMP), ku czci św. Tomasza – patrona uczelni katolickich, ku czci św. Stanisława Kostki – patrona Seminarium łódzkiego.

Organizowano również akademie z okazji ważniejszych rocznic religijnych lub wielkich wydarzeń kościelnych, np. powitalna akademia po powrocie prymasa Stefana Wyszyńskiego z więzienia – 6 listopada 1956 r., czy też połączona z przyjazdem do Łodzi dawnego ordynariusza arcybiskupa Włodzimierza Jasińskiego – 4 października 1956 r.

Z okazji jubileuszu 50-lecia Seminarium Duchownego w Łodzi zorganizowano uroczystą akademię 14 listopada 1971 r., a ponadto reaktywowano w gmachu seminaryjnym Muzeum Diecezjalne, które w 1940 r. przerwało działalność podczas okupacji hitlerowskiej.

Ponadto uroczystą akademią inaugurowano rok akademicki, który od 1969 r. kończył się uroczystą mszą świętą koncelebrowaną pod przewodnictwem biskupa ordynariusza, z udziałem przełożonych i profesorów Seminarium.

4. SEMINARIUM DUCHOWNE W ŁODZI MIEJSCEM WIELKICH UROCZYSTOŚCI RELIGIJNYCH

Seminarium duchowne jest sercem każdej diecezji i dlatego żyje jej sprawami.

Z gościnności łódzkiego Seminarium korzystano z okazji wielkich uroczystości diecezjalnych, takich jak: synody diecezjalne (I Synod – 22 i 23 czerwca 1948 r., II Synod – 27 czerwca 1958 r.), uroczystości milenijne, przeżywane w diecezji w 1967 r., 50-lecie diecezji (grudzień 1970 r.) – z tej ostatniej racji w auli WSD odbyła się uroczysta akademia. W łódzkim Seminarium odbywały się też ogólnopolskie spotkania i zjazdy, które organizowała diecezja łódzka: pracowników duszpasterstwa rodzin i diecezjalnych duszpasterzy mężczyzn (1970–1976), profesorów i wykładowców historii Kościoła (kwiecień 1969 r.), ojców duchownych seminariów (wrzesień 1969 r.), duszpasterzy liturgicznej Służby Ołtarza (kwiecień 1970 r.), zjazd poświęcony problematyce inwalidztwa (październik

1973 r.), symposium moralistów (wrzesień 1973 r.), konferencja rektorów seminariów diecezjalnych i zakonnych (wrzesień 1988 r.), 26 Symposium Biblistów Polskich (wrzesień 1988 r.) i ostatnio Konferencja Plenarna Episkopatu Polski (czerwiec 1991 r.).

Seminarium Duchowne w Łodzi żywo zaangażowało się w różne akcje kościelne organizowane w diecezji łódzkiej. Szczególne piętno wycisnęły takie wydarzenia religijne, jak: peregrynacja kopii obrazu jasnogórskiego w diecezji łódzkiej (7 lipca – 15 grudnia 1974 r.), pielgrzymki papieskie do Polski, a zwłaszcza III pielgrzymka papieska połączona z Krajowym Kongresem Eucharystycznym i odwiedzinami Łodzi przez Namiestnika Chrystusowego 13 czerwca 1987 r., Diecezjalny Kongres Eucharystyczny (2–12 czerwca 1988 r.) oraz obchodzone od 1989 r. Diecezjalne Święto Eucharystii.

Z okazji Roku Maryjnego obchodzonego w całym Kościele katolickim zorganizowano w łódzkim Seminarium Duchownym 1–14 czerwca 1988 r. wystawę filatelistyczną pt. Mater Christi (wystawiono 45 tys. znaczków). Wystawa nawiązywała także do wizyt papieskich w Polsce oraz do 10-lecia pontyfikatu Namiestnika Chrystusowego. Również w gmachu WSD w Łodzi zorganizowano ekspozycję monet i medali związaną z osobą Papieża i obchodami 10-lecia jego pontyfikatu. Organizatorem był łódzki oddział Polskiego Towarzystwa Archeologicznego i Numizmatycznego, a protektorem – rektor Seminarium, biskup Adam Lepa.

Ponadto w auli seminaryjnej odbywały się zjazdy duchowieństwa i rekolekcje kapłańskie.

Niewątpliwie na ożywienie działalności łódzkiego Seminarium wpłynęły powołane przez biskupa ordynariusza Władysława Ziółka placówki diecezjalne, takie jak: Instytut Teologiczny (1987), Klub Inteligencji Katolickiej (1988), Wydawnictwo Diecezjalne (1986), Księgarnia Diecezjalna (1986).

5. TROSKA O MATERIALNĄ STRONĘ SEMINARIUM ROZBUDOWA GMACHU SEMINARIUM

Głównym źródłem utrzymania łódzkiego Seminarium była ofiarność diecezjan. Oprócz corocznej zbiórki pieniężnej na cmentarzach w uroczystość Wszystkich Świętych na Seminarium, składane były dary w naturze, głównie w parafiach wiejskich. Ponadto w kościołach diecezji na rzecz Seminarium zbierano tacę w uroczystość Bożego Narodzenia. Z inicjatywy biskupa J. Rozwadowskiego przystąpiono w 1982 r. do rozbudowy gmachu Seminarium. Oprócz wspomnianych składek, na rozbudowę Seminarium przeznaczono tacę ze wszystkich parafii diecezji zbieraną w I lub II niedzielę czerwca. Dobudowano trzypiętrowe skrzydło od strony południowej, w którym znalazły się, oprócz mieszkań księży profesorów i pokoi kłeryckich, sale wykładowe, sala konferencyjna, sala gimnastyczna, biblioteka seminaryjna i nowoczesna czytelnia.

Obecnie dalsza rozbudowa Seminarium prowadzona jest pod nadzorem obecnego rektora biskupa Adama Lepy. Rozbudowano i zmodernizowano refektarz seminaryjny. Zbudowano nowy parkan wzdłuż ul. św. Stanisława. Przygotowywane są prace nad budową nowego oratorium, które będzie miejscem modlitwy dla najmłodszych alumnów i podejmie niektóre funkcje w ramach dydaktyki liturgicznej i homiletycznej. Podjęto starania o dalszy rozwój biblioteki. Prowadzone są w związku z tym prace nad pełną komputeryzacją zbiorów bibliotecznych. W 1990 r. zaprowadzono dział plakatu religijnego. W 1991 r. założono pracownię komputerową, w której składa się m.in. znaczną część prac magisterskich pisanych przez alumnów.

W wyniku kilkuletnich starań arcybiskupa Władysława Ziółka obecnie odbywa studia specjalistyczne w uniwersytetach Włoch i Francji najliczniejsza grupa kapłanów, którzy w przyszłości podejmą pracę dydaktyczno-naukową w łódzkim Seminarium Duchownym.

Zgodnie z oczekiwaniami Stolicy Świętej Wyższe Seminarium Duchowne w Łodzi stało się również miejscem prowadzonej systematycznie stałej formacji kapłanów archidiecezji łódzkiej.

BIBLIOGRAFIA

1. Źródła archiwalne

Kronika alumnów Wyższego Seminarium Duchownego z lat 1946–1990

Relacje rektorów WSD w Łodzi: ks. Antoniego Woronieckiego, ks. Kazimierza Gabryela, ks. Eugeniusza Szewca, ks. Stanisława Grada, bpa Adama Lepy

2. Źródła drukowane

Diecezja łódzka. Struktura terytorialno-administracyjna i duchowieństwo, red. ks. J. Wiktorowski, Łódź 1973, Łódź 1980.

Diecezja łódzka. Terytorium, organizacja, duchowieństwo, red. bp B. Bejze, Łódź 1987.

Ja w o r s k i S. ks., *Wspomnienie z pobytu w Seminarium*, WdŁ, 1972, nr 1, s. 19–21.

Spis duchowieństwa i parafii diecezji łódzkiej, Łódź 1946–1966.

„Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1946–1991.

3. Opracowania

G a b r y e l K. ks., *Historia Seminarium Duchownego w Łodzi*, WdŁ, 1972, 46, nr 1, s. 10–14.

G r a l i Ń s k i T. ks., *Seminarium Duchowne w Łodzi. Szkic historyczny z lat 1921–1948*, WdŁ, 1948, 5, s. 121–127; nr 6, s. 140–147.

S k o w r o Ń s k i, Z. ks., *Powołania kapłańskie w diecezji łódzkiej (1945–1970)*, WdŁ, 1972, 1, s. 22–25.